

Michielsens, J. N. M. E., *The 'nazification' and 'denazification' of the courts in Belgium, Luxembourg and the Netherlands. The Belgian, Luxembourg and Netherlands courts and their reactions to occupation measures and measures from their governments returning from exile* (Dissertatie Maastricht 2004, Maastricht: Universitaire Pers Maastricht, 2004, xi + 391 blz., ISBN 90 5278 436 1).

Dit proefschrift, in december 2004 bekroond met het iudicium *cum laude* en later nog met een studieprij van de Stichting Praemium Erasmianum, is een van de eerste pogingen op rechtsvergelijkende basis belangrijke aspecten van de rechtsgeschiedenis van de Tweede Wereldoorlog in kaart te brengen. Na een inleiding over de juridische gevolgen van de invasie en bezetting van 1940 in de drie landen vinden we hoofdstukken over de rechtspleging gedurende de oorlog in België, Luxemburg en Nederland na de Duitse inval van mei 1940, met name over de ontslagen en benoemingen van rechters, waarbij blijkt dat in Nederland meer 'foute' rechters zijn benoemd dan in België. (195) Ook wordt aandacht besteed aan rechterlijke uitspraken, waarin de geldigheid van bezettingsmaatregelen al dan niet werd getoetst aan art. 43 van het Haagse Landoorlogreglement. In een vergelijkend vijfde hoofdstuk wordt de tussenbalans opgemaakt, waarna in een zesde hoofdstuk de juridische problemen met betrekking tot de terugkeer van de wettige regeringen in de drie landen worden besproken, onder andere de rechterlijke beoordeling van de geldigheid van de Londense besluitenwetgeving (zie voor Nederland het arrest van de Hoge Raad van 30 oktober 1946, Ned. Jurispr. 1946, 737, p. 215 en 255). Hierna wordt betrekkelijk kort ingegaan op de naoorlogse zuiveringsprocedure van de gerechten. In hoofdstuk 8 vinden wij de slotconclusies, terwijl hoofdstuk 9 zich bij wijze van appendix meer richt op de naoorlogse ontwikkeling van de volkenrechtelijke regels met betrekking tot het bezettingsrecht.

De verschillen tussen de landen blijken nogal aanzienlijk te zijn, zowel bij de nazificatie en de rechtspolitieke keuzen van de gerechten als bij de denazificatie van de gerechten. Het is de vraag of de juridische vorm van het bezettingsregime hier een rol speelt. Het lijkt er namelijk op dat het verzet tegen nazificatie in de justitiële organisatie in België meer voet aan de grond heeft gekregen dan in Nederland, zie hiervoor de altijd weer onthutsende beschrijving van de arisering van de rechterlijke macht en het klakkeloos tekenen van de ariërverklaring in Nederland. (126 vv) In België, bijvoorbeeld in de affaire-Stévigny, frustreerden de gerechten, ook de Cour de Cassation, Duitse maatregelen met succes. (48 vv) De auteur laat fraai zien, hoe dit te maken kan hebben gehad met de veel geringere bemoeienis van de bezetter met de benoemingen binnen de Belgische magistratuur dan binnen de Nederlandse. Ook speelde de veel duidelijker delegatie van bevoegdheden aan de secretarissen-generaal onmiddellijk na 10 mei 1940 in België een rol. Zoals bekend kreeg België een militair regime, in Nederland en Luxemburg werd een civiel bestuur ingesteld. In Luxemburg ging dit zelfs zover dat een integratie plaats vond met de rechterlijke organisatie van Duitsland. Het is overigens opvallend dat de autoriteiten in Luxemburg niet hebben meegewerkt de rechterlijke archieven aldaar voor dit onderzoek open te stellen. (108) Dit is te meer betreurenswaardig, omdat blijkbaar tijdens de oorlog in Luxemburg geen rechtspraak werd gepubliceerd. Het is daarom niet uitgesloten dat in Duitsland nog rechterlijke

archiefstukken met betrekking tot de Luxemburgse rechtspleging aanwezig zijn. Gelukkig zijn wel andere bronnen betreffende Luxemburg toegankelijk gebleven en daarom is ook de informatie over Luxemburg in hoge mate instructief.

Over het Engels waarin het boek is geschreven valt op te merken dat hoezeer prijzenswaardig het schrijven in die taal ook is, bij de vergelijking van deze landen nu juist deze taal weinig voor de hand ligt. Immers, in geen van de drie landen speelt het Engels een rol in het juridische discours. Frans dan wel Duits had hier meer voor de hand gelegen. Het valt verder op dat nogal vreemde en houterige uitdrukkingen gebruikt worden, zoals het de recensent en verschillende woordenboeken onbekende *jurisprudens* voor rechtsgeleerden.

Voor het geboden overzicht van de rechtspraak en voor de beschrijving van de institutionele rechtsgeschiedenis verdient de schrijver veel lof, maar op het vlak van de rechtstheorie is wel een en ander aan te merken, bijvoorbeeld in het gebruik van de tegenstelling natuurrecht–rechtspositivisme (bijvoorbeeld 82; 134; 187 vv; 195 en vooral hoofdstuk 5).

Naar modern wetenschappelijk inzicht, voornamelijk te danken aan het door de auteur niet gebruikte boek van B. Rüthers, *Unbegrenzte Auslegung* (Tübingen 1968, onlangs, in 2005, opnieuw uitgegeven), hanteerden de nazi's zelf een nogal vrij, natuurrechtelijk interpretatieschema. De Nazi-juristen stelden het *gesundes Volksempfinden* als rechtsbron voorop en zetten zich af tegen de formalistische rechtsvinding waarvan zij de oorsprong meenden te kunnen vinden in het Romeinse recht. Zij beriepen zich zodoende op een op wel heel bepaalde wijze ingekleurd natuurrecht. Hierdoor kwam bijvoorbeeld het rechtsstatelijke beginsel 'geen straf zonder voorafgaande wettelijke strafbepaling' (het *nulla poena*-beginsel) op de tocht te staan en werd analogie in het strafrecht mogelijk gemaakt. (zie 107) Ook het beginsel dat geen strafvervolgning mogelijk is voor een strafbaar feit dat al is berecht, werd door de Nazi's bewust overtreden. (147)

Anderzijds was er na de oorlog een theorie dat de rechtsorde tijdens de Nazi's zo heeft kunnen perverteren, omdat de rechters geen kritische vragen bij het van de Nazi's uitgaande recht hebben willen stellen en al het gecodificeerde onrecht, zoals de Neurenberger rassenwetten, zonder het aan hun geweten te toetsen klakkeloos hebben toegepast. In dat licht past de achteraf bezien merkwaardige herleving van het natuurrecht na de oorlog (vgl. H. Coing, *Die obersten Grundsätze des Rechts*, 1947; zie ook de beschrijving van deze herleving bij H. J. Hommes, diss. VU 1964).

Deze twee discussies over natuurrecht en rechtspositivisme lopen door elkaar heen en worden ook elders niet altijd behoorlijk onderscheiden. Daarom is het prijzen van een positivistische uitleg van de wet door de Belgische gerechtelijke instanties in hoofdstuk 5 mijns inziens zeer dubbelzinnig. Juist over dat geldende (volken)recht bestond destijds ernstig verschil van mening. Dit had te maken met de uitleg van art. 43 Landoorlogreglement, waarin de bezetter werd opgedragen het voorheen geldende recht te respecteren 'sauf empêchement absolu.' De uitleg van die laatste clause was ook onder volkenrechtsgeleerden omstreden, terwijl bij dit vraagstuk ook nog een rol speelt of toetsing überhaupt is toegestaan volgens het intern geldende staatsrecht. Wellicht is dit alles de oorzaak, waarom in dit boek de verwijzingen naar natuurrecht en rechtspositivisme allesbehalve consistent zijn. Bovendien lijkt hier een rol te spelen dat de schrijver met de kennis van nu een oordeel uitspreekt over het geldende recht van toen, hetgeen niet anders dan een ernstige methodologische fout in de beoefening

van de rechtsgeschiedenis kan worden genoemd. Zo is ook de beschrijving (134) van de opvattingen van de sterk anti-nazistische B. M. Telders onjuist: een positivistische (hier opeens: *legalistic*) uitleg van een ambivalente volkenrechtelijke regel heeft geen zin. Michiels bedoelt natuurlijk dat Telders verdedigde dat eerst getoetst moest worden aan art 43 LOR en vervolgens de rechter de gelding van bezettingsrecht dat afweek van voorheen geldend recht zo veel mogelijk moest beperken. Dat alles gebeurde inderdaad niet in het beruchte toetsingsarrest van de Hoge Raad (Ned. Jurisprudentie 1942, 271, zie p. 151 vv). Kortom, soms is een positivistische opvatting een deugd, soms ook weer niet. Over het bekende Leeuwarder arrest over de tenuitvoerlegging van straffen in het kamp Ommen, een bij uitstek niet-positivistische beslissing, wordt gesproken op p. 159 vv. In de samenvatting wordt overigens '*positivistie*' ten onrechte vertaald met 'positiefrechtelijk' in plaats van met 'positivistisch' (301, 305, 307), hetgeen eens te meer een sterke aanwijzing is dat werkelijke rechtstheoretische reflectie in dit boek is uitgebleven.

Hoewel het boek een uitgebreide verklarende woordenlijst voor alle drie landen bevat, ontbreekt helaas een register op personen en beperkt het register op de rechtspraak zich tot de bronvermelding zonder dat naar de pagina's van het boek wordt verwezen. Dit komt de toegankelijkheid van het boek niet ten goede.

Kortom: dit boek is veel sterker in zijn beschrijvingen dan in zijn juridische finesses (zie de onjuiste classificatie van strafbare feiten, 133) en in zijn rechtstheoretische analyses. Al met al niettemin een waardevol boek dat uitgangspunt zal gaan worden voor nog dieper gravende vergelijkende analyses van de rechtsgeschiedenis in en na de Tweede Wereldoorlog.

Laurens Winkel

Möller, Chr., *Jacob Cornelisz. van Oostsanen und Doen Pietersz. Studien zur Zusammenarbeit zwischen Holzschneider und Drucker im Amsterdam des frühen 16. Jahrhunderts* (Niederlande-Studien XXXIV; Münster, New York, München, Berlin: Waxmann, 2005, 259 + [104] blz., €39,90, ISBN 3 8309 1299 4).

Deze studie van Christiane Möller gaat over de vruchtbare samenwerking tussen de Amsterdamse kunstenaar Jacob Cornelisz. Van Oostsanen (ca. 1470-1533) en de Amsterdamse drukker Doen Pietersz. (ca. 1480-na 1536) in het eerste kwart van de zestiende eeuw. Het uitgangspunt van Möllers studie vormen de houtsnedenreeksen op groot formaat die zij samen produceerden: prentenseries bestaande uit losse bladen, afgedrukt van meerdere door Cornelisz. ontworpen en gesneden houtblokken. Het bijzondere van deze prentreeksen is dat de losse bladen door Pietersz. van een (eveneens door Cornelisz. gesneden) geornamenteerde omlijsting werden voorzien, waardoor de voorstellingen tot één omvangrijk geheel konden worden samengevoegd. Hoogstwaarschijnlijk waren deze omkaderde prentenseries bedoeld als wanddecoratie — ze werden opgehangen of opgeplakt. Omdat deze voorstellingen veelal werden voorzien van passende onderschriften en in sommige gevallen uitvoerige iconografische beeldprogramma's vormen, kunnen we ervan uitgaan dat zij als decoratie aan de wand niet alleen een artistieke waarde, maar ook een belangrijke religieus-didactische functie hadden.

Terwijl in de Noord-Nederlandse steden Gouda, Delft, Haarlem, Leiden en Zwolle aan het eind van de vijftiende eeuw al talrijke drukkers en (anonieme) boekillustratoren werkzaam waren, kwam in Amsterdam de houtsnede- en boekproductie pas op gang door de samenwerking van Jacob Cornelisz. en Doen Pietersz. — dus in de vroege zestiende-eeuw. Jacob Cornelisz. was vermoedelijk afkomstig uit Oostsanen (het huidige Oostzaan) en vestigde zich in 1500 in de Amsterdamse Kalverstraat. Hij was een productieve, welgestelde kunstenaar, aan wie tegenwoordig 27 schilderijen en ongeveer 180 houtsneden toegeschreven worden. Hij had een atelier dat hem bijstond bij het uitvoeren van zijn schilderijen en monumentale gewelfschilderingen.

De drukker en boekverkoper Doen Pietersz. werd vermoedelijk omstreeks 1480 in Amsterdam geboren en was gevestigd in de Warmoesstraat. Vanaf 1507 gaf hij houtsneden uit, die aanvankelijk werden ontworpen en gesneden door Jacob Cornelisz. en later ook door de Leidse kunstenaar Lucas van Leyden. In 1516 kreeg Pietersz. toestemming om boeken te drukken. Zijn fonds bestaat voornamelijk uit boeken op klein formaat en in de volkstaal, zoals stichtelijke werken, bijbels en enkele pamfletten. Pietersz. was in ieder geval tot 1532 in Amsterdam werkzaam, in 1536 bevond hij zich in Mechelen.

De samenwerking van Cornelisz. en Pietersz. begon in 1507 met een reeks van zeven houtsneden met *Het leven van Maria*. Deze prentenserie omvat in het totaal 27 scènes die, voorzien van bijschriften en een architectonische omlijsting, zijn samen te voegen tot één fries met een lengte van maar liefst twee meter. Op basis van de onderschriften veronderstelt Möller dat deze reeks gemaakt werd in opdracht van een rozenkransbroederschap. Zij maakt aannemelijk dat de scènes en teksten dienden om individueel of groepsgewijs te mediteren over Maria's leven. Werden bij *Het leven van Maria* de voorstellingen, omlijstingen en teksten steeds uit één blok gesneden, bij de